

РЕЦЕНЗИЯ ВЪРХУ ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

на ИВАН ИВАНОВ ИЛИЕВ

ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА НАУЧНАТА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СТЕПЕН “ДОКТОР”

Тема на дисертационния труд: “ТЪЛКУВАНИЕТО НА КНИГА НА ПРОРОК ДАНИИЛ ОТ ИПОЛИТ РИМСКИ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА”

Рецензент: Ана Стойкова, доцент, дфн

Тълкуванията към библейските книги са един от най-трудните за изследване жанрове на средновековните литератури – както в славянската, така и във византийската традиция. Причините за това са много – могат да се изтъкнат сложната им структура, продължителната традиция на предаване на текста, която рефлектира върху вариативността му в по-късните свидетели, многобройните им преводи, честото им разпространение под формата на цитати и позовавания, включени в други съчинения, необходимостта от специфична компетентност за навлизането в проблематиката им, включваща познания в областта на филологията, историята и богословието и, преди всичко, огромно търпение и труд. Тяхното проучване обаче е важно, защото тези екзегетични произведения, възникнали в раннохристиянската епоха, са ценен източник за историята на християнството и Църквата, а също така и, поради голямото си разпространение и влияние, за културните, литературните и езиковите явления от епохата на своята поява и разпространение.

Ето защо темата на представения за защита труд на Иван Илиев, посветен на славянския превод на *Тълкуванието* на Иполит Римски върху старозаветната Книга на Даниил, е изключително актуална. Изследването на тази творба, преведена вероятно по времето на цар Симеон, допринася за осветляването на важни въпроси, свързани с книжовната дейност през най-ранната епоха от историята на българската литература и с нейното разпространение и влияние в друга социо-културна среда. Това е нейното първо системно проучване, почиващо на целия ръкописен материал от традицията, събран с изключителни усилия от различни книгохранилища, като някои от преписите се въвеждат в науката за пръв път. Привлечени са за сравнение и няколко гръцки преписа, както и критическото издание на Марсел Ришар, осъществено преди по-малко от две десетилетия. От съществено значение е и използваната научна литература от почти 300 заглавия, която обхваща издания на текстове, изследвания, речници и най-авторитетни справочници от XVIII и XIX в. до наши дни. Прегледът на цитираната литература (с. 223–246) дава представа за голямата осведоменост и ориентираност на

автора в досегашните проучвания в областта на литературната история, лингвистиката, археографията и текстологията, патристиката, литургиката, екзегетиката и др.

Трудът обхваща 250 стр. изследване и 280 стр. приложения – таблици, издание на текста и речник-индекс. Той е структуриран в четири глави, увод и заключение.

В *увода* (с. 4–7) Иван Илиев дава общи сведения за съчинението на Иполит Римски и неговия старобългарски превод, спира се накратко на въпроса за ръкописните му източници и на причините то да бъде избрано за тема на дисертационния му труд. Според автора става дума за много ранен старобългарски превод, написан първоначално на глаголица, който заслужава да бъде проучен всестранно, за да бъде въведен в пълноценно научно обращение и да допълни картината на книжовната дейност в България през най-ранната епоха на съществуването ѝ. Тук са формулирани, доста амбициозно, и целите на изследването, най-важните от които включват: проучване на славянските преписи на *Тълкуванието*, за да се установи тяхната филиация, сравняване на славянския текст с известните гръцки преписи, за да се потърси евентуалният му гръцки първообраз, разкриване на взаимоотношенията му другите известни славянски преводи на Книга Даниил, анализ на езиковите и лексикалните му особености, за да се извлекат принципите, които е следвал преводачът, формулиране на хипотеза за мястото и времето на възникване на превода и проследяване на рецепцията на творбата в славянски и балкански контекст. Бих искала веднага да кажа, че тези цели са постигнати, при това с професионализъм и вещина, и пред нас е една успешна дисертация, дело на млад изследовател с обещаващо бъдеще в науката.

В първата глава *Св. Иполит Римски и неговото творчество във византийската и в славянската книжнина* (с. 8–40) Иван Илиев въвежда в проблематиката на своя труд. Той проследява известните факти за личността и творчеството на Иполит Римски, съдържанието и значението на старозаветната Книга на пророк Даниил, като още тук обръща внимание на факта, че тя е известна в старите славянски литератури в четири самостоятелни превода – обстоятелство, което е особено важно, като се има предвид, че във фокуса на изследователската традиция *Тълкуванието* на Иполит Римски най-често е било разглеждано във връзка с преводната рецепция на самата старозаветна книга. По-нататък авторът се спира и на същността и структурата на творбата, като представя най-общо нейното деление и съотнасянето ѝ с библейския текст. Макар и представена съвсем накратко, тази част от дисертацията е много важна за по-нататъшното разбиране на изложението. Последната подглава е посветена на

историята на проучванията върху византийската и славянската ръкописна и литературна традиция на *Тълкуванието*. След като прави детайлен критичен анализ на публикациите от XVII в. до наши дни и изтъква приносните моменти в тях, И. Илиев внася яснота в проблематиката, посочва редица все още неразрешени въпроси и очертава полетата, в които трябва да се насочи научното дирене. Правят впечатление продължителните усилия на изследователите, които няколко столетия събират разпръснатите източници и свидетели на текста, за да идентифицират със сигурност откъсите от *Тълкуванието* в некохерентната традиция. Изчерпателният преглед ясно показва както причините за затрудненията в проучванията на гръцките текстове, така и важното значение на славянската традиция за тяхната реконструкция. При проследяването на многобройните трудове, свързани с изучаването на гръцките и славянските текстове на *Тълкуванието*, читателят обаче се затруднява от предаването на имената на изследователите в оригинал, на латиница – практика, която не е приета в славистичната научна традиция. Смятам, че трудът ще спечели, ако при подготовката му за печат авторът транскрибира имената на кирилица, а също така изглади някои непоследователности и стилистични неравности в тази част от текста.

Втората глава от труда, наречена *Иполитовото Тълкувание върху книга на пророк Даниил: текстологическо проучване* (с. 41–128), съдържа цялостен анализ на взаимоотношенията между свидетелите на Иполитовата творба в славянската традиция. След археографска справка за славянските и гръцките преписи, известни днес, Илиев представя накратко съдържанието и символната интерпретация на Книга Даниил според *Тълкуванието*, а след това излага резултатите от извършената текстологическа работа въз основа на ръкописния материал. Прави впечатление сполучливият подбор на сравняваните текстове (паримейния превод на Книга Даниил, представители на двете групи славянски преписи с гръцки паралелен текст по Септуагинта и по гръцкия текст на *Тълкуванието* според преписа от Метеора 785), който позволява ясно да се открият разликите на структурно равнище. Много интересно е заключението, че групата на преписите *Mo* и *Ka* предава текст, интерполиран в ранен етап от трансмисията на превода с текст от Паримейника. Важно заключение от детайлното сравняване на славянските преписи помежду им е разграничаването на две разклонения в традицията, възхождащи към един и същ превод, както и следите от по-късно редактиране и сверяване с гръцки в три от текстовете от групата на неинтерполираната редакция.

Особен интерес в тази част на изследването е анализът (с. 78–82) на една обща за всички преписи грешка, очевидно допусната в първоначалния превод – предаването на гръцкото εἶς καὶ ἅγιος с “доуга и свѣтъ”. Представените от автора възможни причини за този превод са свидетелство за една ценна негова изследователска черта, която в бъдеще ще обогати възможностите му за интерпретиране на старобългарската литература – неговия интерес към културноисторическия и богословския контекст на изследването явление.

В цялата последователност на текстологическия анализ малко прибързано и недостатъчно аргументирано стои заключението накрая, че преписът *Mo* “е съхранил най-добре и вероятно най-пълно първоначалния превод”. Вероятно това е точно така, но, струва ми се, тук би трябвало още веднъж да се изтъкнат причините за подобно твърдение.

В следващите две подглави, посветени на превода на главата за Сузана и на останалите библейски стихове от Книга Даниил, представени в четирите известни славянски превода, Иван Илиев разглежда не толкова текстологически проблеми, колкото проблеми на преводаческия подход в отделните преводи. Тези страници представят интересни и ценни наблюдения върху едни и същи текстове, преведени в една и съща епоха и в една и съща езикова среда, но в различен контекст и с различна цел. Подобни сравнения показват разнообразните преводачески решения, открояват цялостния характер на преводаческия замисъл и свидетелстват за значителното синонимно богатство в старобългарския книжовен език през най-ранната епоха. От представените анализи могат да се направят и други важни заключения – четирите сравнявани превода (като се има предвид и паримейният) са напълно независими един от друг, нещо повече – те несъмнено възхождат към различни гръцки първоизточници. Тук възниква обаче един въпрос – като се има предвид текстологичната и, преди всичко, структурната близост на гръцкия ръкопис Метеора 573 със славянските текстове на *Тълкуванието*, дали не би трябвало неговият текст също да се вземе предвид при сравнителния анализ?

В последната подглава, посветена на сравнителното проучване на взаимоотношението между старобългарския превод и гръцкия му първообраз, авторът отново се връща към текстологичния анализ на Иполитовата творба. В нея той сравнява всички славянски преписи с гръцкия текст от критическото издание на Ришар и стига до извода, че са налице разлики, които могат да се обособят в няколко групи:

размествания на текст, липси и добавки в славянския превод (посочената тук доксологична формула не би трябвало да се интерпретира като „добавка“ към текста, тъй като по същество не е част от него) и грешки и преосмисляния на преводача. Сравнението на някои изрази и отделни лексеми от превода с различни гръцки преписи му позволява да заключи, че гръцкият оригинал, послужил като основа на славянския превод трябва да се отнесе към т.нар. от него „балканска“ версия на текста.

Третата глава *Особености на превода на Иполитовото Тълкувание върху книга на пророк Даниил* (с. 129–172) има шест подглави, в които са разгледани различни аспекти от техниката на старобългарския превод. Предмет на наблюденията на автора са, както той сам ги формулира, синонимията при определени лексеми, вариативността в рамките на конкретен превод за предаване на една и съща фраза или лексема и използването на типична за даден книжовен център или преводаческа школа лексика. Тук са представени интересни наблюдения, които осветляват процесите на работа на българските книжовници през Средновековието при превода на различни по предназначение, главно небогослужебни текстове. Авторът прави обзор на лексикалната вариативност в превода на Иполитовото тълкувание, стигайки до извода, че там лексика, която може да бъде характеризирана като свързана с Кирило-Методиевите преводи, се редува с типични за Преславското книжовно средище лексеми, и посочва, че преводът би могъл да се свърже с Преслав. Той анализира словообразователните модели, които открива в славянския текст, лексемите от неславянски произход (тук, кой знае защо, са включени и моравизмите), някои морфосинтактични особености (предаване на членуван инфинитив, сложно бъдеще време и др.), употребите на редки думи и хапакси, проследявайки регистрацията им в други старобългарски паметници. Интересни са посочените от автора примери на гръцки лексеми, които не се предават буквално в превода, т.е. книжовникът е превеждал по-скоро по смисъл и не се е придържал към установени книжовни норми. В заключение Ив. Илиев посочва, че езикът на превода на Иполитовото тълкувание е хомогенен, което означава, че преводачът е един, а самият превод вероятно е извършен в много ранна епоха в книжовно средище, свързано с Преслав, като същевременно в езика се е запазило и влияние от по-архаичната кирило-методиевска традиция – съчетание, довело до езиково многообразие и богатство на изказа.

Особен интерес за мене представлява последната, четвърта глава на изследването *Рецепцията на Иполитовото тълкувание върху Книга на пророк Даниил през следващите векове* (с. 174–212), в която авторът посредством текстологична

съпоставка прави опит да установи пътя на Иполитовата творба до други типове сборници, да проследи редакционните изменения в текста ѝ и етапите в тяхната история. Но резултатите от подобно проучване могат да надхвърлят поставената цел, защото позволяват да се разкрият част от процесите в славянските литератури през Средновековието и механизмите за тяхното разпространение и адаптация, които са обвързани не само с определени текстове, а са поставени в контекста на литературната дейност в България от времето на Първото българско царство и на по-късната руска летописна традиция. Главата е разделена на два големи дяла: 1) *Текстове с името на Иполит Римски в старобългарската литература* и 2) *Рецепцията на Иполитовото тълкувание в руската традиция*. Първото заглавие уместно назовава проучваните произведения “текстове с името на Иполит”, защото, както установява авторът, единствената компилация, в която на старобългарска почва са включени откъси от *Тълкуванието върху Книга Даниил* от Иполит Римски, е Симеоновият сборник, запазен иначе също в руската традиция. От друга страна, макар че се споменава и в старобългарските историко-апокалиптични компилации от XI-XII в., в тях името на Иполит не е свързано с *Тълкуванието*, а с друго съчинение, което днес е трудно да бъде идентифицирано.

В руската книжовна традиция обаче Иполитовото тълкувание има дълъг живот и разнообразна рецепция. Освен преписите, в които е запазен пълният му превод, то е разпространявано в ексцерпти, направени за различни по функция и предназначение компилации. Ив. Илиев издирва и представя детайлно съставите, в които се срещат такива извадки. Той установява, че преди всичко това са два типа компилации – сбирки с библейски тълкувания (т.нар. Изборник от XIII в. и рък. Лвов АП 138) и, по-често, средновековни исторически съчинения (*Повесть временных лет*, рък. Ундолски 1, рък. Троице-Сергиева лавра 728, *Елински и Римски летописец* 2, рък. Моск. Духовна академия 217). При представянето на отделните произведения авторът не се задоволява с само с направените от по-ранните изследователи заключения, а сам анализира съдържащите се в тях откъси, приписвани на Иполит Римски. Така той за пръв път описва подробно и идентифицира поместените в рък. Унд. 1 ексцерпти от Книга Даниил и установява, че там *Тълкуванието* на Иполит се контаминира с текстовете от Книга Даниил, поместени в *Тълковните пророци*, които са основният източник, докато Иполитовият текст е използван предимно като коментар. По подобен начин двете произведения са използвани в руските хронографи – на основата на множество примери от езика на компилацията авторът установява начина, по който е съставена тя.

Използвани са главно текстове от *Тълковните пророци*, които са сверявани с *Тълкуванието* на Иполит и на места са допълвани от него с цел да се постигне по-голяма пълнота. Много интересен е и единственият молдовски препис, разгледан в труда на Ив. Илиев – Букурещ ДА 741, който съдържа ексцерпт от старобългарския превод на *Тълкуванието* с начало, съвпадащо напълно с най-пълния запазен руски препис *Мо*. Според него поместеният в Бук. 741 текст може да се раздели на две части – неговата първа част предава старозаветния текст, а втората съдържа т.нар. Катена на Йоан Друнгарий върху *Тълкуванието* на Иполит Римски. Това е изключително ценно наблюдение, защото то показва връзката на молдовския ръкопис с два руски сборника, които, освен ексцерпти от *Тълкуванието*, също съдържат и същата катена – Изборника от XIII в. и рък. Лвов АП 138.

Накрая Илиев констатира, че в южнославянската традиция не е съхранен старобългарският превод на Иполитовото тълкувание, без да го коментира. Би могло да се каже, че в това няма нищо странно – тази творба е споделила съдбата на редица други емблематични за преславската книжна произведения, които рано изчезват и остават напълно непознати на южнославянската литературна традиция, а попадайки в руска среда, се съхраняват и разпространяват там, като например *Пространното житие на Методий* или *Шестодневът* на Йоан Екзарх.

Като цяло последната глава от дисертацията съдържа много ценна информация за рецепцията на *Тълкуванието* сред източните славяни и дава възможност да се направят заключения за разпространението му в твърде различна от старобългарската културна среда през една късна епоха, където се адаптира за други цели и става част от един от най-характерните за староруската литература жанрове, какъвто е летописният.

В *Заключението* (с. 213–222) Иван Илиев поднася обобщение на резултатите от изследването си и изводите, до които е достигнал. Тук още веднъж той представя основните особености на произведението, което анализира, и характера на старобългарския му превод. Неговите наблюдения му дават основание да посочи като време на осъществяване на превода края на IX – началото на X в., като предполага, че към началото на XI в. той вече е бил пренесен в руските земи. Той с основание смята, че творбата е била предназначена за високообразована аудитория и че за превода ѝ вероятно са съществували историко-политически причини. Друг аргумент за ранното възникване на превода е фактът, че първоначално старобългарският текст е бил написан на глаголица, а и езиково-лексикалният му анализ също насочва към най-ранна епоха. Интересна е хипотезата, че преводът е направен във връзка със събитията

около свалянето от престола на княз Владимир, който се опитва да върне България към езичеството, и избиването на привържениците му, т.е. преди края на IX в., макар че самият автор допуска и възможността (той споменава това другаде в изследването), той да е възникнал през първите десетилетия на X в. Това може би е и по-вероятно, ако се имат предвид сложността на творбата и предназначението ѝ, както и по-късният етап от развитието на литературния език, отразени в превода. Проследяването на късната рецепция на творбата сред източните славяни пък дава представа както за промените в начина ѝ на функциониране, така и за мястото ѝ в средновековните славянски литератури.

Непременно трябва да се обърне внимание и на образцово подготвеното издание на текста на *Тълкуванието на Иполит Римски върху Книга Даниил* (с. 280–352), както и на речника-индекс към него (с. 353–529), плод на търпелива и компетентна работа, който допълва с ценен материал съществуващите лексикографски справочници. Изследването, изданието на текста и речникът непременно трябва да бъдат издадени като книга, за да станат достъпни на цялата научна общност.

Искам да подчертая, че авторът е взел предвид голяма част от направените по време на обсъждането на труда му бележки от колегите-специалисти. Все пак, надявам се, във варианта, подготвен за издаване, текстът ще бъде отново внимателно редактиран, за да се изчистят някои малки противоречия и да бъдат избягнати отделни дребни непълноти и грешки.

Дисертационният труд на Иван Илиев е ценно изследване на старобългарската преводна литература, задълбочено и приносно проучване, дело на млад учен с отлична филологическа и изобщо хуманитарна подготовка, с много добро познаване на специализираната литература. Това ми дава основание убедено да препоръчам на уважаемото Научно жури да присъди на Иван Иванов Илиев научната и образователна степен “доктор”.

30 май 2016 г.